

איכה

אמונה בעולם סוער

יעל ציגלר

איכה

אמונה בעולם סוער

מאנגלית: צור ארליך

Yael Ziegler

Lamentations: Faith in a Turbulent World

איכה: אמונה בעולם סוער

עורך אחראי: ראובן ציגלר

עורכת ראשית: אוריה מבורך

עורכת משנה: אפרת גרוס

עריכה לשונית: הגיה קולומבוס

הגהה: דוד ברוקנר

עימוד: טלי האן, אסתר באר

עיצוב עטיפה: תני בייער

The Starry Night, by Vincent van Gogh (1889): תמונת עטיפה:

Museum of Modern Art, New York, USA/Bridgeman Images

© כל הזכויות שמורות ליעל ציגלר, 2024

ספרי מגיד, הוצאת קורן

ת"ד 4044 ירושלים 9104001

טל': 02-6330530 פקס: 02-6330534

office@korenpub.com

www.korenpub.co.il

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע, לשרר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי, מכני או אחר, כל חלק שהוא מן החומר שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

מסת"ב 978-965-526-338-1 ISBN

נדפס בישראל 2024 Printed in Israel

לזכרם האהוב של הורינו
נטלי ויצחק פרידמן ז"ל
מרים וברנרד הוכשטיין ז"ל

שהקדישו את חייהם להרבות
לימוד תורה בישראל
ולקדם לימוד תורה והשכלה לנשים

סוזן פרידמן הוכשטיין ומיכאל הוכשטיין

לזכר אהוב ליבנו

משה בינה ז"ל

איש עשייה ותושייה
דבק בתורה וחניך לאורה
עסק בצדכי ציבור באמונה.

לִי עֵצָה וְתוֹשִׁיָה אֲנִי בִינָה לִי גְבוּרָה.

(משלי ח, יד)

המשפחה

הקדשת המחברת

לזכרה של
ד"ר אביגיל מלכה פופקו ראק ז"ל

חברת תועלת

חברת נחת

ומעל הכול

חברת מעלה

(על פי הרמב"ם, פירוש המשניות, אבות א, ו)

תוכן העניינים

1	בפתח הספר
3	מבוא למגילת איכה
13	רקע היסטורי
35	תאולוגיה וייסורים
49	שירת המקרא וספר איכה

איכה א: עיר רפאים

69	מבוא
70	מבנה
73	חלק 1 (איכה א, א-יא2): מפי המספר
125	חלק 2 (איכה א, יא3-כב): מפי ירושלים
153	פרק א בתמצית
157	פרק א, נספח 1: מבנה כיאסטי
163	פרק א, נספח 2: המילה "איכה"

איכה ב: חורבן וכעס

167	מבוא
170	מבנה
172	חלק 1 (איכה ב, א-י): דבר המספר

- חלק 2 (איכה ב, יא-כב): מפי ירושלים. 212
 פרק ב בתמצית 254
 פרק ב, נספח 1: מבנה כיאסטי 259
 פרק ב, נספח 2: היפוך סדרן של האותיות ע, פ. 261

איכה ג: סבל היחיד

- מבוא 265
 מבנה 267
 חלק 1 (איכה ג, א-כ): תיאור ייסורים בגוף ראשון 269
 חלק 2 (איכה ג, כא-לט): הרהורים תאולוגיים 296
 חלק 3 (איכה ג, מ-סו): תיאור ייסורים בגוף ראשון 317
 פרק ג בתמצית. 338
 פרק ג, נספח: איכה ב-ג ותהילים לז 341

איכה ד: פרק של כאב רדום

- מבוא 353
 מבנה 354
 חלק 1 (איכה ד, א-י): הרעב. 356
 חלק 2 (איכה ד, יא-כ): החורבן והגלות 389
 חלק 3 (איכה ד, כא-כב): אפילו - תקווה וצדק 421
 פרק ד בתמצית 428

איכה ה: עם בתחינה ובקינה

- מבוא 435
 מבנה 438
 חלק 1 (איכה ה, א-ז): פגעים בלי אשמה 441
 חלק 2 (איכה ה, ח-טז): פגעים והכרת החטא 457
 חלק 3 (איכה ה, יז-כב): אחרית דבר - הרהורי סיום. 466
 פרק ה בתמצית 481

483	איכה ונבואות הנחמה בישעיהו
499	איכה רבה: למלא את הריק של איכה
503	הריק התאולוגי
509	הריק הפסיכולוגי
515	הריק הפרגמטי
525	מבנה ספר איכה: אמונה בעולם סוער
526	גישה ליניארית
528	מבנה כיאסטי
541	דברי תודה
545	קיצורים ביבליוגרפיים

בפתח הספר

פְּלָגִיִּמִים תָּרַד עֵינֵי עַל־שָׁבֵר בַּת־עַמִּי.

הספר הזה נכתב זמן רב לפני מאורעות שמחת תורה תשפ"ד (7 באוקטובר 2023) ששינו את חיינו. כעת, ערב צאתו לאור, מצאתי את עצמי מהרהרת על הקשר שבין המאורעות הקשים לבין התוכנות העולות מתוך המגילה.

מגילת איכה נכתבה על אודות מאורעות רחוקים מזמננו - עת חרב בית המקדש הראשון, וחרבה ירושלים, ויהודים ששרדו ברעב ובחרב הוגלו מן הארץ. אף על פי כן, מסורת חכמינו מרבה לייחס לאיכה משמעות על-זמנית - כאילו איגדו קינות הספר הזה את כל טרגדיות העבר של עם ישראל, ולא זו אף זו, צפו את האסונות העתידיים לבוא. אכן, יאה היא מגילת איכה להתמודד בעזרתה עם הפורענויות שהתרגשו על ישראל בזמננו, היא ערשה שמבעדה אפשר להביט בכל אסון לאומי כבד.

איכה מלמדת אותנו שכאשר שוטף אותנו נחשול כביר ומותיר אחריו שממה ואימה, איננו יכולים לפטור אותו בשתיקה ולהפטיר כאשתקד. פורענויות גדולות הן גם הזדמנות להתבוננות עצמית ולתמורה יסודית. המגילה מלמדת אותנו להתאבל עד השיתין, למקד את מבטנו בנפשנו פנימה, ולהרהר במה שהתברכנו בו עד האסון והנה אבד ואיננו. איכה מדריכה אותנו לאזור עוז לשאול שאלות - וענוהו להשלים עם היעדר התשובות. היא נותנת מקום מסוים לרגשות של

ניתוק וניכור, בהראותה לנו איך עם ישראל פונה ישירות לה' בכעס ובהאשמה. ועם זאת, היא מוליכה את מערכת היחסים גם להזדמנויות ריפוי, הקב"ה הוא תמיד מעיין מתגבר של תקווה ושל טוב. הכעס והתפילה מתנגשים זה בזה ומתערבבים, וכך מתאפשר לעם ישראל לבטא תנודות רגשיות מעומק החוויה הדתית והאנושית.

עוד מלמדת המגילה כי אנו בני האדם לא נבין לעולם את תוכניותיו של הקב"ה במלואן - ועדיין אנחנו יכולים להחליט איך נגיב לאסון, אם נשכיל להשתמש בו כדי לצמוח ולהשתנות, כיחידים וכקהילה. במהלך פרקי איכה עם ישראל מתחיל לדבר בלשון אנחנו. בקומנו מעיי החורבות אנו שואבים כוח מן הקהילה, וממירים את היגון המשתק באתגר קהילתי של השתקמות.

לקחים אלה של מגילת איכה קוראים לנו כיום. הם נוסכים בנו רצון ואמונה בצמיחה מתוך העת הקשה הזאת, וכוח לקום מן העפר חזקים יותר וטובים יותר.

אחתום בתפילה לה' שיצליח ידינו וידי חיילינו היקרים במערכה הכבדה, ונחזה ב"נהפוך הוא": ישים ה' לנו יגון לשמחה, ואפלה לאור, וצרה לגאולה.

וּפְדוּנֵי ה' יִשְׁבּוּן וּבָאוּ צִיּוֹן בְּרִנָּה וְשִׂמְחַת עוֹלָם עַל רֵאשֻׁם, שְׁשׂוֹן וְשִׂמְחָה יִשְׁגּוּ וְנָסוּ יְגוֹן וְאַנְחָה (ישעיה לה, י).

יעל ציגלר

אדר ב' תשפ"ד

מוקדש לזכרם של הנופלים, לרפואה שלמה לפצועים, ולשיבתם של כל החטופים בשלום.

מבוא למגילת איכה

מטרות ומוקד

האתגרים הניצבים לפניי בשבתי לחבר פירוש למגילת איכה שונים לגמרי מאלה שהציבה לי מגילת רות.¹ ברות התמקדתי בנושאים העולים מעיון בעלילה ובדמויות. לעומת זאת במגילת איכה אין עלילה ואין דמויות. יש בה נושאים ורעיונות המעוצבים בשפה שירית. מגילת איכה מתמודדת עם גזון נורא ועם שאלות אמוניות מתוך שימוש מרהיב בלשון. ובכך יתמקד פירושי.

אבחן את נושאי הרוחב של המגילה, כגון צידוק הדין, היחסים בין עם ישראל לקב"ה, מפלת ירושלים והשפעות הסבל האנושי – ואפנה גם לקריאה צמודה של הכתוב. יש בכך קושי מיוחד, שכן עליי להתמודד תחילה עם המילים הקשות, ההשקפים והעמימות המכוונות המוטמעים כולם בשירת המקרא. למרות אתגרים טכניים אלה, אני מקווה כי קריאתי זו תניב הבנה מעמיקה של המגילה עצמה, ואף תאיר את מעמקה של השירה המקראית בכללותה ותזרע אור על דרכי עיצוב המשמעות בה.

גישתי אינטרטקסטואלית: אני בוחנת את היחסים בין ספר

1. ציגלר, רות.

איכה לשאר ספרי התנ"ך. ובפרט, עניין מיוחד וחשיבות מיוחדת יש ליחסיה של איכה עם ספרי הנביאים. נבואות הזעם והאזהרה של הנביאים האחרונים מספקות רקע חשוב למאורעות העונשין והחורבן שמגילת איכה מתארת, ומלמדות על החטאים שהובילו להם. כמותן מעניינות נבואות הנחמה, המציעות תקווה לנוכח האסון המתועד באיכה. הנביאים מתמירים תדיר צורות לשון מאיכה, מתוך הפיכת מסרים של ייאוש לבשורות של תקווה.

אף כי אני נעזרת במחקרים מדעיים ובשיטות מחקר אקדמיות, מכירה בערכם ומוקירה את תרומתם, ברמה המהותית אני דבקה בחיפוש הדתי. המסגרת הפרשנית שלי נטועה בעולם לימוד התורה, מבחינת המקורות ומבחינת המטרות. בחשבון אחרון, אני מקווה ומתפללת שמפגש זה עם ספר איכה יעורר בלב הקוראים רצון לחזק את החוויה הדתית שלהם ולהעמיקה.

בדברי המבוא הרצופים כאן אדון בשאלות הטכניות העולות לגבי מגילת איכה. אדון בשמה של המגילה, במחברה, בלכידותה ובמועד חיבורה.

שמה של המגילה

המילה "איכה" פותחת את המגילה (כמו גם את פרקים ב ו־ד) בשאלה רטורית. "איכה" היא צורה מוארכת של מילת השאלה "איך". הסיומת, בקמץ־ה"א, כמו מוסיפה לתהייה אנחה. איך, הה. הפתיחה "איכה" משרדת את הרגש הלאומי: מבוכה וכאב.

"איכה" היא שמה המקובל כיום של המגילה, וכך אכנה את המגילה לאורך ספרי, אך אין הוא שמה הרשמי. חז"ל מכנים אותה בשם "קִינּוֹת"², וכך הוא מוכר גם בלשונות אירופה (כגון Threnoi באנגלית, ועוד בימי חז"ל Threnoi ביוונית ו־Threni בלטינית). המילה "קִינּוֹת" מציינת במקרא שירת אבל פומבית שנושא

2. ראו למשל חגיגה ה ע"ב; בבא בתרא יד ע"ב.

אדם יחיד (כגון בפי דוד: שמ"ב א, יז-כז; ג, לג-לד). ככלי רטורי נשאו לפעמים הנביאים קינות על העם³ או על העיר המייצגת אותו.⁴ ירמיהו (ט, ט-י), למשל, מודיע שינקוט מנהגי אבל, ביניהם קינה, לנוכח חורבן הממשמש לכּוּא של ירושלים ושל ערי יהודה. בקוראם למגילה הזאת "קינות" משמיעים לנו חז"ל שהיא מבטאת עצב על אסונה של יהודה, טרגדיה שנראתה, בשעת מעשה, חסרת תקנה ובכחינת איום על המשך קיומו הרוחני והפיזי של העם.

לשמחתנו, התנ"ך אינו נגמר באבל ובקינות הנאמרות על חורבן ירושלים ועל גלות יהודה. כמה מספרי המקרא מתארים את שיבת ציון מגלות בבל – וכך מבשרים על התקנה ועל הפגת האיום: סיפורו של עם ישראל ממשיך, והעם מצליח לקום מתוך ההפכה.

המחבר

המגילה אינה מציינת את שם מחברה, אך מסורת מושרשת מייחסת אותה לנביא ירמיהו. התלמוד (בבא בתרא טו ע"א) מציג זאת כעובדה, והמדרשים נוטים לצטט פסוקים מאיכה בשמו של ירמיהו.⁵ שלל תרגומים קדומים (תרגום השבעים ליוונית, תרגום הפשיטתא לארמית סורית, התרגום לארמית והוולגטה, תרגום המקרא ללטינית) פותחים את הספר בפסוק נוסף, כתובת המכריזה כי המחבר הוא ירמיהו.⁶

3. ראו יחזקאל יט, א; עמוס ה, א-ב.
4. הקינות על חורבן ירושלים נוקטות לשון השאָלה, בדמותן את אובדן העיר למותו של אדם.
5. זהו נוהג שכיח. להדגמה, ראו איכה רבה א, כג, כה; ב, כג; ד, יח.
6. תרגום השבעים, לדוגמה, מקדים פסוק זה לפרק הראשון; בתרגום חזון: "ויהי אחרי גלות ישראל וחורבן ירושלים, וישב ירמיהו ויבך, ויישא קינות על ירושלים, ויאמר". הייחוס בתרגום הארמי תמציתי יותר, ומופיע כתחילית לפסוק הראשון: "ויאמר ירמיהו הנביא והכהן הגדול, איכה...". ירמיהו, על פי הפסוק הראשון בספרו, אכן היה "מִן הַכֹּהֲנִים", אך הוא אינו מתואר ככהן הגדול. ייתכן שמקורה של מסורת זו בזיהוי אביו של ירמיהו, חלקיה, עם הכהן הגדול חלקיה שפעל בימי המלך יאשיהו (ראו למשל רד"ק לירמיהו א, א, בשם אביו, ומלבי"ם שם).

תרגום השבעים אף ממקם את מגילת איכה מייד לאחר ספר ירמיהו (ובמסורות מסוימות הם אפילו נחשבים ספר אחד) – ובכך מחזק עוד מסורת ייחוס זו.

ואכן, ירמיהו התנבא לפני מאורעות החורבן, במהלכם ואחריהם. שלא במפתיע, נושאים משותפים קושרים בין ספרו לבין המגילה, ביניהם חורבן ירושלים והמקדש, תפיסה של קשר ישיר בין החטאים לבין הסבל, הקשר של הקב"ה למאורעות, אחריותם של נביאי השקר, חוסר התוחלת שבהישענות על בריתות מדיניות, הרעב הנורא שגרם לאימהות לאכול את פרי בטנן, ותבוסתם העתידית של האויבים. את הזיקה בין הספרים מהדקים ביטויים דומים, אוצר מילים משותף וקווי דמיון סגנוניים.⁷ לקינות הנבואיות הפזורות בספר ירמיהו סגנון ורוח דומים לאלו שבקינות איכה. השוו את קריאת היגון הנוראה של ירמיהו לזאת המופיעה באיכה:

מִי יִתֵּן רֵאשֵׁי מַיִם וְעֵינַי מְקוֹר דְּמָעָה, וְאַבְכָּה יוֹמָם וְלַיְלָה אֶת חֶלְלֵי בַת עַמִּי! (ירמיהו ה, כג).

הוֹרִידֵי כַנַּחַל דְּמָעָה יוֹמָם וְלַיְלָה!... שְׂפָכֵי כַמַּיִם לְבָךְ נֶכַח פָּנָי אֲדַנְּי! (איכה ב, יח-יט).

סיפורים אחדים במקרא, הקשורים לירמיהו, מוסיפים אף הם תימוכין לאפשרות שהוא משורר איכה. בספר דברי הימים מסופר כי ירמיהו קונן על יאשיהו, והשרים והשרות אמרו את דברי הקינה בקינותיהם ושמום לחוק לישראל, "וְהָנָם פְּתוּבִים עַל הַקִּינֹת" (דה"ב לה, כה). כמה ממפרשי המקרא רואים בכך ראייה נוספת להיותו של ירמיהו מחבר איכה, וסבורים כי חלקים מן הקינות הללו מופיעות במגילת

7. שתיים מן הדוגמאות הבולטות הן הביטויים "בתולת בת ציון" ו"מגור מסביב". לשון המזכירה מאוד את איכה יש בירמיהו יג, יז, כב, כו; יד, יז; טו, יז; כ, ז; מח, מג. רשימה חלקית זו כוללת דוגמאות מאלפות. עוד על כך ראו אצל כהן, חמש מגילות, עמ' 217-229, ובמראי המקום שהוא נותן בעמ' 223, הערה 5.

איכה, בפרט בפרק ד:⁸ בכל מקרה, פסוק זה מבסס את התפיסה שהיו לירמיהו הנטייה והיכולת לחבר קינות.

באירוע נוסף המתואר במקרא ואולי נוגע לענייננו, ירמיהו שולח "מגילת ספר" למלך יהודה החוטא, יהויקים (ירמיהו לו). ה' מורה לירמיהו לכתוב בה "את כל הדברים אשר דברתי אליך על ישראל ועל יהודה ועל כל הגוים מיום דברתי אליך מימי יאשיהו ועד היום הזה" (לו, ב). המגילה מבקשת לעורר את העם לתשובה, ולשם כך מגוללת את הרעה הגדולה שה' חושב להשית עליו כעונש (שם, ג). היא אף מזהירה מפני בואו הקרוב של מלך בבל – וחורבן הארץ (שם, ט). המגילה מבהילה את שרי המלך (שם, טז), אבל המלך עצמו נותר אדיש (שם, כד). יהויקים משליך את המגילה לאש האח – מפגן בוטה של בוז כלפי עצת הנביא (שם, כב-כג). בעקבות זאת מורה ה' לירמיהו לשוב ולכתוב את המגילה. הנביא עושה זאת, ומוסיף במגילה המשוחזרת דברים חדשים רבים (שם, לב).

כמה ממקורות חז"ל מזהים את המגילה השרופה כמגילת איכה.⁹ אבן עזרא (בהקדמתו לפירושו לאיכה) חולק על כך, ומזכיר שאין במגילת איכה אזכור של בבל או מלכה. ועדיין, על פי כמה מקורות מקרה מגילת הספר מוסיף תימוכין לרעיון שירמיהו כתב את איכה. יש מן החוקרים המודרניים הסבורים שירמיהו לא כתב את ספר איכה. בפיהם מגוון נימוקים, ואחד מהם הוא שירמיהו, שהיה דמות מוכרת בירושלים, אינו נזכר בספר בשמו.¹⁰ אלא שאין בכך כדי

8. ראו איכה רבה ד, א; רש"י לאיכה ד, א. במיוחד עשוי לרמוז למות יאשיהו איכה ד, כ (וראו בתרגום הארמי לאיכה א, יח ויד, כ).

9. ראו תנחומא, שמיני ט; מועד קטן כו ע"א; רש"י לירמיהו לו, כג, לב; רש"י לאיכה א, א; רשב"ם, הקדמה לאיכה. ישנה מחלוקת בשאלה אילו חלקים באיכה המלך שרף, ומה בדיוק הוסיף ירמיהו במגילה החדשה. רש"י (לאיכה א, א ולירמיהו לו, לב) סבור שפרקים א, ב וד נכתבו בהוראה הראשונה של ה' (ירמיהו לו, א), ואילו פרק ג נוסף אחר כך. מדרש איכה רבה (פתיחתא כח) דן בנושא, ומציע שרק פרק א היה במגילה המקורית. ראו גם רד"ק לירמיהו לו, ל, המביא את דעות הצדדים.

10. יש מן החוקרים הטוענים שיש הבדלים תאולוגיים ואידאולוגיים בין ספרו של

להוכיח שירמיהו אינו המחבר; אפשר רק ללמוד מכך שהמחבר בחר באלמוניות. יכולות להיות לירמיהו סיבות טובות מאוד לכתוב את איכה בלי לציין את שמו. ככלות הכול, הוא היה ידוע בציבור כנביא זעם. ספר קינות בחתימת ירמיהו עלול היה להתקבל בציבור כספר נזיפות; גרוע מכך, כספר של "אמרתי לכם", של צידוק הדין מפי מי שהזהיר מפניו. כפי שעוד נראה, מגילת איכה איננה לא תוכחה ולא ניסיון לתיקוף נבואות. אין אלו קינותיו של נביא זועם, אלא נהמות ליבו של עד ראייה כואב, בן מיוסר לאומה מנוצחת.

על כל פנים, איכה מטשטשת במתכוון את זהותו של מחברה, ובכך מכריזה על דמותו כבלתי חשובה לעניין, אולי כהסחת דעת מהעיקר. היעדר המחבר הוא אפילו הצהרה בפני עצמה. האלמוניות מאפשרת למחבר להזדהות עם הנושא ולהתפלש ביגונה של האומה.

ירמיהו לבין איכה. בין היתר, שמואל ר' דרייבר תוהה (מבוא, עמ' 463) אם בעל ספר ירמיהו היה קובע שנביאי יהודה חדלו למצוא חזון מה' (כפי שקורה באיכה ב, ט), או מציג את המלך צדקיהו כ"רוח אֶפְנֹו, מְשִׁיחַ ה'" (איכה ד, כ, על פי הנחתו של דרייבר שמדובר בצדקיהו). רוברט גורדיס (שיר השירים ואיכה, עמ' 125) מעיר כי עמדתו השלילית של ירמיהו כלפי התנהגותם של אנשי יהודה במקדש ("הַמְעַרְתַּ פְּרָצִים הָיָה הַבַּיִת הַזֶּה אֲשֶׁר נִקְרָא שְׁמִי עָלָיו בְּעֵינַיִכֶם?", ירמיהו ז, יא) אינה הולמת את תפיסת המקדש ואת יחסם של היהודים אליו בספר איכה (כגון ב, א, ו). דלברט הילרס (איכה, עמ' xxii-xxi) גורס כי חלק מהאמירות בגוף ראשון במגילת איכה סותר את נבואות ירמיהו עצמו (בין היתר הוא מנגיד בין איכה ד, יז לירמיהו ב, ח). הילרס מוסיף וטוען (עמ' xxii) שהמחבר המובלע במגילת איכה "מזוהה עם התקות והחששות הרווחים בקרב העם הרבה יותר משיכול היה ירמיהו להיות".

רבים מן הטעונוים הללו תלויים בפרשנות הכתוב. יתרה מכך, הם נוטים לאמץ תפיסה חרד-ממדית למדי של הנביא; הם מניחים שירמיהו לא יכול להחזיק ביותר מדעה או גישה אחת לאורך חייו, ישתנו הנסיבות כאשר ישתנו. ראיות מסוג זה הן במקרה הטוב לא מכריעות, ובמקרה הגרוע לא משכנעות; הן אינן מחשיבות די הצורך את הגיוון שבאופי האנושי ואת מורכבות העמדות שאדם עשוי להחזיק בהן. זאת ועוד, הטעונוים הללו משכנעים רק אם אנו מניחים שירמיהו כתב את ספרו מנקודת מבט אישית ולא לאומית (או דתית-נבואית). אך לאמיתו של דבר, לספרי איכה וירמיהו מטרות שונות לחלוטין, ולכן אפשר לצפות להבדלי תפיסות ביניהם גם אם נכתבו בידי אותו אדם.

קשה להגיע לידי אינטימיות כזאת בספר המיוחס במפורש למקטרג ידוע. בבחירתה שלא לנקוב בשם מחברה, המגילה נותרת סיפורו של כל אדם, סיפור אנושי על אסון שנפל על הרבים ורמס את ההבדלים ביניהם.

אף כי שאלת זהות המחבר לא תטיל צל כבר במיוחד על ספרנו זה, אקדיש תשומת לב לזיקותיה של מגילת איכה לשני ספרים אחרים שחז"ל (במסכת בבא בתרא טו ע"א) מייחסים לירמיהו: מלכים וירמיהו. על פי מסורת חז"ל, ירמיהו כתב שלושה ספרים, המבטאים שלוש נקודות מבט שונות על אסון הגלות והחורבן. ספר מלכים מגולל את תולדות נפילתה של ירושלים, ספר ירמיהו מציע מבט תאולוגי, ואילו מגילת איכה מספקת את התגובה הרגשית.

ועדיין, כאמור, לא נגביל עצמנו להבנת המגילה רק בהקשר של כתבי ירמיהו. אני מתכוונת לבחון אותה כפי שהיא מציגה את עצמה: כיצירתו של נציג אלמוני מתוך האומה. אחקור גם את הקשרים בין איכה לספרים שאינם מיוחסים לירמיהו – ונגלה, בין היתר, זיקות לשוניות חזקות. בייחוד מאלפת ההשוואה בין איכה לנבואות הנחמה בישעיהו, ופרק מיוחד יוקדש לה.

לכידות המגילה

האם יש במגילת איכה זרימה עלילתית עקבית, והתקדמות לכיוון כלשהו, או שמא מדובר באסופה ובה חמש קינות עצמאיות? כמה מן החוקרים גורסים שאין במגילה התפתחות הגיונית, ומנסים להראות, על סמך זאת, שפרקי המגילה הם שירים נפרדים.¹¹ ואכן, היעדרן

11. אדל ברלין, למשל (איכה, עמ' 6), טוענת שאיכה מורכבת במקורה מחמישה שירים נפרדים. גורדיס (שיר השירים ואיכה, עמ' 117) תומך בעמדה זו, בטענו כי כל פרק כתוב בסוגה ספרותית אחרת (היות שרבים מן החיבורים המחקריים שאפנה אליהם כאן נושאים את השם Lamentations, "איכה", אסתפק מכאן ואילך בציונים חוזרים של ספרים אלה, בשם המשפחה של המחבר ובמספר העמוד).

של עלילה הנעה קדימה ושל דמויות המתפתחות לאורך המגילה מקשה לטעון שיש לאיכה מבנה מודע או לכידה. אף על פי כן, חוקרים אחרים רואים באחרות הצורה (כגון המבנים האלפביתיים), בהדהודים התמטיים והמילוליים ובסגנון הפיוטי עדות ללכידות עלילתית.¹² עוד חוקרים הראו כיצד המגילה כמכלול מקדמת ושוורת יחדיו נושאים, רעיונות והיבטים תאולוגיים.¹³

ברור למדי שכל פרק בפני עצמו הוא קומפוזיציה שירית. ראייה בולטת לעין היא שלכל פרק (לבד מן האחרון) צורה אלפביתית-אקרוסטיכונית שלמה משלו. משום כך אבחן כל פרק כיחידה נבדלת. בחתימת כל פרק אסכם את נושאו, את נימתו, את מבנהו ואת מהלכו; ועם זאת, לכל אורך הדרך אציג את איכה גם כמבנה גדול ומאוחד. רק אם נקרא את איכה כספר מאוחד נוכל להבחין כיצד, בעדינות מרהיבה, נשזרים רעיונותיו למערך פואטי עתיר משמעות. אמחיש זאת בפרק האחרון בספר זה, שבו אנסה למצות ממבנה המגילה את תפיסתה התאולוגית.

תאריך החיבור

אף כי המגילה אינה מציינת את מועד חיבורה, היא מציגה עצמה כרשמיו של עד ראייה למאורעות חורבן בית ראשון – אשר אירע בשנת 586 לפני הספירה. היא מספרת על המצוה על החורבן ועל היציאה לגלות, ועל התגובה הרגשית והאמונית של העם לכך. חוקרים מודרניים רבים מקבלים תיארוך זה,¹⁴ ויש שאף מביאים סימוכין

12. ראו למשל דובס־אלסופ, איכה, עמ' 5, 23; גרוסברג, מבנים, עמ' 83-104.
13. יחזקאל קויפמן (תולדות האמונה הישראלית, כרך ז, עמ' 584-590) מזהה אחדות פואטית בחמשת פרקי המגילה. וראו גם גרוסברג, מבנים, עמ' 95; מידלמאס, הסערה האלימה, עמ' 12.

14. ראו הילרס, איכה, עמ' xviii-xi; דובס־אלסופ, איכה, עמ' 4-5; רנקמה, איכה, עמ' 54; ברלין, איכה, עמ' 33. גורדיס (שיר השירים ואיכה, עמ' 126) מקבל

בלשניים המאששים את ההתאמה למאה השישית לפני הספירה.¹⁵ התחושה שהמגילה נכתבה סמוך למאורעות עולה גם מהיעדרה של תקווה לעתיד בקינותיה, ומבוטותם הרוטטת של תיאורי הסבל. ובכל זאת, כפי שמציינת אדל ברלין, גם משורר שחי שנים רבות אחרי המאורעות לא היה מתקשה, אם היה משורר מיומן, לצלול לעומק רגשותיהם של בני התקופה ולדמיין את כאבם החי.¹⁶

כפי שציינתי, במסורת חז"ל יש הרואים חלקים מאיכה כתגובה לכמה מאורעות שאירעו זמן מה לפני חורבן ירושלים בשנת 586 לפני הספירה (כגון מות יאשיהו בשנת 609 לפני הספירה). המאורעות שהובילו לחורבן ירושלים, והמאורעות שאירעו בעקבותיו, הם הרקע ההיסטורי של ספר איכה. אך בעיניי, השאלה מתי בדיוק נכתב הספר חשובה פחות מהרלוונטיות המתמדת שלו. המסורת הפרשנית אינה תוחמת את חשיבותו להקשר ההיסטורי שלו. איכה משמשת פרדיגמה של אסון לאומי; היא מתווה להתמודדות עם סבל. הפרשנות של חז"ל נוטה לפרש את איכה בזיקה לטרגדיות הלאומיות של זמנה שלה (כולל, בין היתר, חורבן בית שני).¹⁷ כך נושאת המגילה משמעות הנפרשת הרחק מעבר לאירועי 586 לפני הספירה. פרשנות חז"ל מתמירה את איכה לכדי ספר המעלה את זמנו הנורא שלו למעמד על-זמני, לכדי מעיין שבני תקופות אחרות יוכלו לשאוב ממנו פשר ותעצומות.

השאלות שהעלינו בפרק זה – הכותרת, המחבר, הלכידות והתיארוך – נותרו פתוחות. ניסיתי לנמק את גישתי לכל אחת מן הסוגיות. בפרקי המבוא הבאים אבחן את הרקע ההיסטורי של מגילת איכה, את תפיסתה התאולוגית ואת מאפייניה הספרותיים.

תיארוך זה לגבי פרקים ב ו-ד, המציעים תיאור ציורי של נפילת ירושלים. לסקירה קצרה על מנעד התאריכים שחוקרים הציעו ראו פרובן, איכה, עמ' 10-11.

15. ראו דובס-אלסופ, ראיות, עמ' 8-9; פרובן, איכה, עמ' 12.

16. ברלין, איכה, עמ' 33.

17. אבחן נושא זה לעומק בפרק "איכה רבה: למלא את הריק של איכה".

רקע היסטורי

ההיסטוריה והמקרא

המקרא, ביסודו, אינו ספר היסטוריה; תכליתו אמונית, מוסרית וחינוכית, וההיסטוריה המעסיקה אותו במיוחד היא תולדות היחסים בין האדם לבין הקב"ה. אין בו כל ניסיון להציע דיווח היסטורי שלם,¹ ואין

1. דוגמאות רבות מצביעות על כך. נביט, לדוגמה, בסיפור כיבוש הארץ בספר יהושע. מתוארות בו רק ארבע מלחמות (יהושע ו-יא), אף כי הוא מונה שלושים ואחד מלכים שנהרגו (יהושע יב). יהושע אינו טוען שסיפורי המלחמה הם דין וחשבון מלא על כיבוש הארץ. לא כאן המקום לבחון את ספר יהושע בהרחבה, ורק נאמר כי ארבע המלחמות המתוארות בספר מופיעות בו במבנה ספרותי המבטא, כמדומה, גישה תאולוגית מסוימת לכיבוש הארץ. דוגמה נוספת לחריגתו של סיפור המאורעות במקרא מן הדיווח ההיסטורי המלא אפשר למצוא בסיפור אחאב. המקרא מקדיש את רוב הפרקים העוסקים באחאב לחטאיו ולניסיונו של אליהו להחזירו בתשובה. הישגי הבנייה של אחאב נדחסים לפסוק אחד בלבד (מל"א כב, לט). עוצמתו הצבאית הרבה, שאנו למדים עליה מתעודות היסטוריות בנות הזמן (על פי האובליסק השחור, אחאב שלח אלפיים מרכבות לצבאות הברית נגד שלמנאסר השלישי) – אינה מתוארת במלואה. דוח היסטורי על אחאב היה ודאי מתמקד בעובדות חשובות אלו על ימי מלכותו.

בו יומרה לאובייקטיביות.² המקרא בונה נרטיבים חלקיים, שמטרתם חינוכית והם ממחישים הבנה תאולוגית מסוימת של המאורעות. עם זאת, המאורעות המתועדים בסיפורי המקרא מתרחשים בתוך הקשר גאוגרפי והיסטורי. רובם ככולם מתרחשים בארץ ישראל ובשכנותיה הקרובות מצפון ומדרום - בעמקי הנהרות הגדולים של מסופוטמיה ומצרים. אזורים פוריים אלה היו ביתן של ציוויליזציות גדולות, ובהם התגבשו, עלו וגם נפלו אימפריות ובריתות שלא פעם התנגשו עם ישראל.

ההיסטוריה וספר איכה

מגילת איכה איננה בשום אופן סקירת אירועים היסטורית. אין בה סיפור עלילה, אין בה תאריכים, ואפילו אישים מזוהים אין בה. היא אינה מנסה להציע תיאור בפרוזה של חורבן ירושלים וכיבושה בידי בבל. אף על פי כן, כדי להבין את המגילה בהקשרה, עלינו לגלל את הרקע ההיסטורי שלה. ככלות הכול, איכה היא ספר זיכרון מאסון-כל-האסונות שבמקרא: חורבן בית ראשון וירושלים בשנת 586 לפני הספירה - ובקצרה החורבן.

ממסעו של אבי האומה אברהם אל ארץ ישראל ואילך, מטרותיו הקיבוציות של עם ישראל סוככות כולן סביב ארץ ישראל. כיבושה והגליית אוכלוסייתה לבבל הם, בהיסטוריה המקראית, נקודת סיום ונקודת מפנה גם יחד. למאורעות הנוראים ההם היו השלכות מדיניות, דתיות, כלכליות וחברתיות - שהן הבמה שספרנו מתחולל עליה. נסקור בקצרה את האירועים העיקריים שהובילו לחורבן, כפי שהם מתועדים במקרא ובמקורות חיצוניים, ונתעכב על שלושה

2. המקרא מוסר את סיפור ההיסטוריה שלו מנקודת מבט תאולוגית. מלכים צדיקים בדרך כלל מצליחים, ואילו מלכים רשעים מקבלים את גמולם הצודק. ישנם יוצאי דופן, והכתוב נוטה לספק להם הסברים (ראו, למשל, את ההסבר להצלחתו הבלתי מסתברת של ירבעם השני במל"ב יד, כה-כז, או את הניסיון להסביר את מותו של יאשיהו במלחמה במל"ב כג, כה-כז).

מאורעות שהשפיעו עמוקות על יהודה, על ירושלים ועל ספר איכה. מאורעות אלה הם הגליית ממלכת ישראל בשנת 722 לפני הספירה,³ המבצע הצבאי הכושל של סנחריב לכיבוש ירושלים בשנת 701 לפני הספירה, ומותו המטלטל של המלך יאשיהו ב־609 לפני הספירה. לכל אחד מהאירועים הללו הייתה משמעות דתית עמוקה שהשפיעה על ממלכת יהודה. בהצטרפם יחד, מאורעות אלו הם תפאורת הרקע של מגילת איכה.

גלות ממלכת ישראל

אשור הייתה ממלכה חשובה במסופוטמיה כבר באלף השלישי לפני הספירה, והשפעתה עלתה וירדה בהתאם לתנודות בעוצמתן של הממלכות סביבה. ענייננו כאן הוא בגלגולה המאוחר ביותר של ממלכה זו: האימפריה הנאו־אשורית, שהתקיימה במאות התשיעית, השמינית והשביעית לפני הספירה. אימפריה זו הייתה הגדולה והחזקה מכל אלו שידע האזור עד אז. מסעות כיבושיה שטפו את המזרח הקדום. אשור כבשה ארצות וערים, הגלתה את רוב אוכלוסייתן לאזורים אחרים באימפריה, והחליפה את השליטים המקומיים במושלים מטעמה. שטחי הכיבוש סופחו כפרובינציות לאימפריה הגדלה.

במקרא נזכרת האימפריה הנאו־אשורית לראשונה בעת שלוט בה תְּגִלַּת פְּלֶאָסֶר, המכונה גם פּוּל (מל"ב טו, יט). מלך זה משל משנת 745 עד שנת 727 לפני הספירה, והצלחתו הצבאית השפיעה על מלכי ישראל⁴ ויהודה כאחד: מנחם בן גדי מלך ישראל העלה לו מס כבר של אלף כיכר כסף (שם, יט-כ), ואחז מלך יהודה הכפיף עצמו לתגלת פלאסר השלישי ושיחד אותו כדי שיילחם באויביו העיקריים שלו,

3. בפי חז"ל: גלות עשרת השבטים (כגון מגילה יד ע"ב; סנהדרין קי ע"ב).
4. המונח "ישראל" משמש אותי כאן, ובמקומות רבים אחרים, לציון הממלכה הצפונית (ו"יהודה" לציון הממלכה הדרומית), אך אשתמש בו גם במובנו הרווח יותר, לציון עם ישראל כולו. הדבר עשוי אולי לבלבל, אך השתדלתי להבחין בין שני השימושים.

ישראל וארם (מל"ב טז, ז-ח). למרות הברית הזאת הוסיף ממשל אחז לחשוש מפני רעבתנותה של האימפריה ונקט צעדי זהירות למקרה שאשור תתקוף גם את יהודה (שם, יז-יח).⁵

תגלת פלאסר קרע לבסוף נתחים גדולים מממלכת ישראל, בכובשו את הגליל והגלעד (מל"ב טו, כט; דה"א ה, כו). בנו, שלמנאסר החמישי (722-727 לפני הספירה), שם מצור על בירת ישראל, שומרון, בעקבות מרד של הושע בן אלה מלך ישראל. בתום שלוש שנים כבשה אשור את שומרון, הגלתה את תושביה, ואכלסה את העיר בשבויים מארצות הצפון (מל"ב יז, ד-ו).

חורבן ממלכת ישראל בשנת 722 לפני הספירה היה אסון חסר תקדים. עם ישראל ישב איתן על אדמתו מאז כיבוש הארץ בימי יהושע. גלותם של המוני בית ישראל העלתה שאלות חמורות – שאלות אמוניות ושאלות מעשיות. איך יוכל עם ישראל לשמור על זהותו הלאומית לאחר ששיעור גדול מקרב אוכלוסייתו גלה ונזרה בנכר? האם ישוּבו הגולים לארצם ויחזירו לעצמם את השליטה בה? האם דחה ה' את ממלכת ישראל מעליו, והותיר רק את ממלכת יהודה כעמו הנבחר? האם עלול אסון כזה ליפול על ממלכת יהודה, שבה נמצא המקדש? ניצחונה של האימפריה חסרת הרחמים עורר תהיות תאולוגיות: האם ה' צודק? אם כן, מדוע דרך רשעים צלחה? איך ייתכן שמלכות הרשעה האשורית פורחת גם בשעה שהיא דורסת עמים אחרים באכזריות?

בפרק הבא, "תאולוגיה וייסורים", אבחן את דרך טיפולה של מגילת איכה בשאלות תאולוגיות מציקות אלו בתוך הקשר אסונה של יהודה. לעת עתה רק אצביע על דבר ודאי אחד. נביאים כגון הושע ועמוס התריעו בבירור מפני החורבן הממשמש לבוא, ובלי הרף השמיעו באוזני אנשי ישראל את האזהרה כי ה' יגלה אותם אם

5. ראו גם דה"ב כח, כ-כא, שם נטען כי תגלת פלאסר הֵצֵר לאחז מלך יהודה. קשה לדעת אם הכוונה למתקפה ישירה (דבר שאינו נראה סביר), להפרת הברית עם יהודה, או לנוק העקיף, בתחום הדתי, שגרמו צעדי החנופה של אחז לתגלת.

יוסיפו לחטוא.⁶ לאחר מעשה, שב התנ"ך ומשמיענו כי חטאי ישראל היו הגורם העיקרי למגור שבא עליה.⁷ המקרא אינו מתעד את התגובות ביהודה לחורבן ישראל.⁸ בכמה מקומות בנביאים נזכר אסונה של ישראל כדי להזכיר ליהודה שגם היא עלולה ללקות על חטאיה. במלכים ב, בעת סקירה מזווית תאולוגית של הסיבות לגלות ישראל, עוצר הכתוב ומתריע על חטאי יהודה:⁹

וַיִּתְאַנֶּף ה' מְאֹד בְּיִשְׂרָאֵל וַיִּסְרֶם מֵעַל פְּנָיו, לֹא נִשְׁאַר רַק שְׁבֹט יְהוּדָה לְבָדוֹ. גַּם יְהוּדָה לֹא שָׁמְרָה אֶת מִצְוֹת ה' אֱלֹהֵיהֶם וַיִּלְכְּדוּ בַחֲקֹת יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר עָשׂוּ (מל"ב יז, יח-יט).

אכן, אם הגלה ה' חלק מעמו בגלל חטאיו, למה יימלט מעונש זה החלק החוטא האחר, יהודה?¹⁰

גם הנביא מיכה ראה את גלות ישראל כאזהרה ליהודה. ספרו נפתח בדברי כיבושין לישראל וליהודה כאחד על חטאיהן (מיכה א, ה): כעונש, הוא אומר, ה' מתכוון להשית חורבן על שתי הממלכות. הוא פותח בתיאור של הרס שומרון (שם, ו-ט), ועובר לציור חורבנה של רוב יהודה בידי האשורים - עד ירושלים, ולא עד בכלל (שם, ט-טו, וכיחוד בפסוקים ט ו-יב). מיכה מבהיר כי לא בצדקתה חמקה

6. לצד מאמצייהם של נביאים אלה למנוע את החורבן הם הציעו כלים להתמודד איתו. הצורך להכין את ישראל לקראת אתגרי הגלות הוא ממעצבי פניה העיקריים של הנבואה הקלאסית, מהושע ואלך.
7. ראו למשל את הפירוט הארוך של חטאי ממלכת ישראל במל"ב יז, ז-כג.
8. רמז לעמדה ביהודה כלפי גלות ישראל אפשר לשמוע ביחזקאל יא, טו (וראו רש"י שם). בהמשך הפרק נעיין בפסוק זה.
9. וראו גם מל"ב יז, יג, המזכיר את אזהרות הנביאים לישראל וליהודה כאחד.
10. מנקודת מבטה של יהודה, התשובה היא המקדש. כפי שנראה בהמשך הפרק, אנשי יהודה האמינו שהימצאותו בממלכתם מקנה להם חסינות - יהיו אשר יהיו החטאים הנעשים בעיר הקודש.

ירושלים מעונש. הוא מטיח ביהודה את אשמתה וקובע כי גם ערי יהודה נגועות בחטאי ישראל:

רְתֵם הַמְרַכְבֶּה לְרִכְשׁ, יוֹשְׁבֵת לְכִישׁ!¹¹ רְאִשִׁית חֲטָאתָהּ הִיא לְבַת צִיּוֹן, כִּי בָךְ נִמְצְאוּ פְשָׁעֵי יִשְׂרָאֵל (שם, יג).

מיכה מתריע בלי כחל ושרק שה' לא יחוס על ירושלים אם היא תוסיף לחטוא. הוא מגולל רשימה ארוכה של פשעי יהודה, ועובר ממנה לנבואה מזעזעת וחסרת תקדים.¹² במילים המהדהדות את מילותיו על חורבן שומרון בפתח ספרו (א, ה) הוא משרטט את חורבנה המתקרב של ירושלים, שלבטח תיפול טרף לזעמו של ה':¹³

לָכֵן בְּגִלְגָּלְכֶם צִיּוֹן שְׁדָה תַחַרְשׁ, וִירוּשָׁלַם עֵינַי תַּהֲיֶה, וְהָרַ הַבֵּית לְבָמוֹת יַעַר (ג, יב).

לימים ציטט ירמיהו את נבואתו זו של מיכה, והסביר שהמלך חזקיה ותושבי יהודה שמעו לאזהרתו של מיכה וחזרו בתשובה, וכך זכו להשעיית גזר דינו על ירושלים:¹⁴

11. המפרשים (אבן עזרא ורד"ק, על אתר) מסבירים שחטאי ממלכת ישראל לחלו תחילה ללכיש, עיר חשובה בשפלת יהודה, ומשם נפוצו על פני יהודה כולה.
12. אף כי זו הנבואה הראשונה החוזה במפורש את חורבן ירושלים, ה' הזהיר עוד את המלך שלמה, בונה המקדש, שאם העם (ומלכיו) יחטא, הוא יחריב את המקדש (מל"א ט, ו-ט).
13. בהמשך ספרו (ו, ט-טז) משווה מיכה את חטאי "העיר" לחטאיהם של עמרי ואחאב, שניים מן הרשעים במלכי ישראל. קשה לקבוע אם הוא מדבר על העיר שומרון או על העיר ירושלים (ראו רד"ק, מיכה ו, ט) - אך כמה מן המפרשים מניחים שהכוונה לירושלים (ראו מצודת דוד שם). אם חטאי ירושלים דומים לאלה של מלכי ישראל, אפשר לצפות שגורלה יהיה כגורל ממלכתם של אלה.
14. הכרונולוגיה של מאורעות אלה אינה ברורה. על פי המקור בירמיהו כו, יט, נראה שנבואת מיכה (ג, יב) קדמה להצלתה הניסית של ירושלים בימי חזקיהו; אך מספר מיכה עולה שנבואת החורבן הושמעה לאחר אותה ישועה (ראו מיכה א, ט, יב; ג, יא-יב).

מיכיה (מיכה) המורשתי היה נבא בימי חזקיהו מלך יהודה, ויאמר אל כל עם יהודה לאמר, "כה אמר ה' צבאות: ציון שדה תחרש, וירושלים עיים תהיה, ויהר הבית לבמות יער". ההמת המתהו חזקיהו מלך יהודה וכל יהודה? הלא ירא את ה' ויחל את פני ה' וינחם ה' אל הרעה אשר דבר עליהם! (ירמיהו כו, יח-יט).

תשובתה של יהודה אל ה' לא האריכה ימים, וירמיהו ויחזקאל גוערים בה שניהם על שלא למדה לקח מעונשה של ישראל (ירמיהו ג, ו-י; יחזקאל כג, א-ט). נראה שבני יהודה סברו שהרעה לא תקרב אליהם: הלוא המקדש נמצא בירושלים, ולא סביר שהקב"ה יחריב את מקדשו, מקום השראת שכינתו.¹⁵ יתרה מכך, נראה שהם אף טעו לחשוב שה' מגן על ירושלים מפני אשור בזכות צדקתם שלהם. בירושלים רווחה התפיסה שהנשואים בארץ הם המיעוט המובחר, שה' איווה לו כנוצר מורשת ישראל. יחזקאל מתאר עמדה זו ומתנבא נגדה:

בן אדם, אחיה אחיה אנשי גאלתך וכל בית ישראל כלה, אשר אמרו להם ישבי ירושלים "רחקו מעל ה', לנו היא נתנה הארץ למורשה" (יחזקאל יא, טו).¹⁶

חורבנה של יהודה וגלותה ניפצו את האשליה. העובדה ששבטי ישראל נשארו ברובם בגלות המחישה כמה קשה תהיה השיבה. האפשרות שגורלם של בני יהודה יהיה כגורל תושבי ישראל הקימה בהם בלבול ומבוכה. האם תרד יהודה הגולה אל תהום הנשייה? האם דחה ה' את כל עמו כולו?

15. ירמיהו (ז, ג-יא) אומר שהימצאות המקדש בירושלים יצרה שאננות בקרב בני יהודה. ראו גם מיכה ג, י. בהמשך הפרק אעייין בנבואות אלו.
16. הפסוק אינו מבהיר אל מי בדיוק מתכוונים תושבי ירושלים באומרם זאת. לדעת רש"י, אנשי ירושלים אימצו הנחה זו לגבי כל בני ישראל שגלו מהארץ, ובכלל זה שבטי ממלכת ישראל שגלו כשהרבה ממלכתם בידי אשור בשנת 722 לפני הספירה, ובני יהודה שגלו בגלות יהויכין בשנת 597 לפני הספירה.

כישלוננו של סנחריב בירושלים

הגליית עשרת השבטים בשנת 722 לפני הספירה לא עצרה את תאבונה הטריטוריאלי של אשור. סנחריב, שמלך משנת 705 עד שנת 681 לפני הספירה, יצא לעיתים מזומנות למסעות מלחמה, רבים מהם נגד בני חסות שמרדו בו. חזקיהו מלך יהודה מרד באשור (מל"ב יח, ז), ובעקבות זאת החריב סנחריב חלק נכבד מהממלכה, ובכלל זה ערים מבוצרות רבות (שם, יג).¹⁷ התיעוד במקרא מקביל ברובו לזה של סנחריב עצמו, במנסרת סנחריב:

ואשר לחזקיהו היהודי, שלא נכנע לעולי: ארבעים ושש ערים בצורות, והערים הקטנות שהיו רבות באזור, בהרסם עם אילי ניגוח, על ידי הבאת כלי מצור ובהתקפות רגלים, ועל ידי חפירות וחורים תחת לחומה, צרתי עליהן ולקחתין. 200,150 אנשים, גדולים וקטנים, נשים וגברים, סוסים, פרדים, חמורים, גמלים, בקר וכבשים ללא מספר, הבאתי משם וספרתי כשלל. ...את עריו אשר בזזתי קרעתי מאדמתו, ולמיתניתי מלך אשדוד, פאדי מלך עקרון וסילי-בל מלך עזה נתתי אותן. וכך הקטנתי את אדמתו. ...לשלם לי מס ולקבל את שעבודו, הוא שלח את שליחיו.¹⁸

עדות לחשיבותו של סיפור המצור במקרא היא מציאותו בשלוש גרסאות מפורטות בשלושה ספרים: מל"ב יח, יז - יט, לז; ישעיהו לו-לז; ודה"ב לב, א-כג.¹⁹ הפרט המאלף ביותר בסיפור המעשה הוא

17. חזקיהו כרת ברית עם מדינות חסות אשוריות נוספות, בעקבות מות סרגון והתחוושה שהאימפריה האשורית נחלשה. לקריאת הטקסטים האשוריים המתארים את מאורעות שלטון סנחריב הנוגעים למסופר במקרא ראו כוגן, כתובות.

18. על פי הערך "מנסרת סנחריב" בוויקיפדיה.

19. כפי שנראה להלן, המאורע נזכר בעוד מקומות במקרא, והדבר מדגיש עוד את מרכזיותו.

כישלוננו המהדהד של המצורה. ביטחוננו העולץ של סנחריב בכוחו ועוצם ידו נשמע היטב בסיפור המקראי; ראו כיצד לועג שליחו של סנחריב לביטחוננו של חזקיהו בישועת ה':

הֲהִצֵּל הִצִּילוּ אֱלֹהֵי הַגּוֹיִם אִישׁ אֶת אֲרֻצּוֹ מִיַּד מֶלֶךְ אַשּׁוּר? אִיֶּה אֱלֹהֵי חֲמַת וְאַרְפָּד? אִיֶּה אֱלֹהֵי סַפְרוֹיִם, הַנֵּעַ וְעוֹנֶה? כִּי הִצִּילוּ אֶת שֹׁמְרוֹן מִיָּדִי? מִי בְּכָל אֱלֹהֵי הָאָרְצוֹת אֲשֶׁר הִצִּילוּ אֶת אֲרָצִם מִיָּדִי? כִּי יִצִּיל ה' אֶת יְרוּשָׁלַם מִיָּדִי? (מל"ב יח, לג-לה).

היה לרברבנותו של סנחריב על מה להסתמך: אשור אכן שטפה את המזרח הקדום והביסה אומות מורדות בקלות מפליאה (מל"ב יח, לד-לה; יט, יא-יג). אם כן, למה תצליח יהודה במקום שאומות חזקות ממנה כשלו בו?

אף על פי כן, ישעיהו שולח לחזקיהו נבואת חיזוק, ומבשר לו שהמצור האשורי ייכשל וירושלים תצא ממנו ללא פגע:

כֹּה אָמַר ה': "אֵל תִּירָא מִפְּנֵי הַדְּבָרִים אֲשֶׁר שָׁמַעְתָּ אֲשֶׁר גָּדַפוּ נְעָרֵי מֶלֶךְ אַשּׁוּר אֵתִי. הִנְנִי נֹתֵן בּוֹ רוּחַ וְשָׁמַע שְׁמוּעָה וְשָׁב לְאֲרָצוֹ וְהִפְלִיתוּ בְּחָרֵב בְּאֲרָצוֹ" (מל"ב יט, ו-ז).

במסר נוסף מבשר ישעיהו לחזקיהו שאשור אפילו לא תצא לקרב בירושלים:

לִכֵּן כֹּה אָמַר ה' אֵל מֶלֶךְ אַשּׁוּר: "לֹא יָבֵא אֶל הָעִיר הַזֹּאת וְלֹא יִוָּדֵה שָׁם חַיִּץ וְלֹא יִקְדַּמְנָה מִגֵּן וְלֹא יִשְׁפֹּךְ עָלֶיהָ סִלְהָה" (שם, לב).

באותו לילה, על פי ספר מלכים (מל"ב יט, לה), מלאך ה' הכה במחנה אשור והרג 185 אלף לוחמים.²⁰ נבואת ישעיהו התגשמה לפרטיה;

20. בשלוש הגרסאות המופיעות במקרא יש הבדלים בסדר המאורעות, ושלושתן

סנחריב חזר לארצו בלי לכבוש את ירושלים, ונרצח שם (דה"ב לב, כא; מל"ב יט, לו-לז).²¹ שלא במפתיע, מנסרת סנחריב אינה מתארת את הכישולן בירושלים. בהשמטה חסרת תקדים, סנחריב נמנע מלהתרברב בכיבוש ירושלים, ומתהלל במקום זאת במצור עליה ובכליאת חזקיהו בתוכה "כצפור בכלוב":

ואשר לחזקיהו היהודי, שלא נכנע לעולי: ארבעים ושש ערים בצורות... צרתי עליהן ולקחתי... [וחזקיהו] עצמו, כציפור בכלוב סגרתיו בירושלים, עיר מלכותו. בניתי סוללה כנגדו, כל אשר יצא משערי העיר החזרתי לצערו.²²

נראה כי נוסח הודעתו זו של סנחריב מעמעם במתכוון את אי-הצלחתו לכבוש את ירושלים.

ישועתה הניסית של העיר עוררה פרץ של רגשי הודיה לה' ותרועת ניצחון. לא רק שהתנ"ך מספר על כך שלוש פעמים בפירוט, אלא שישעיהו גם מתייחס אליה בכמה מנבואותיו.²³ ייתכן שההצלה הזאת היא גם הרקע לכמה מזמורי הודיה בתהילים.²⁴ ראו למשל את השגב שבתיאור חוסנה של ירושלים והגנת ה' עליה במזמורים מו ו-מח:

אינן הולמות במלואן את התעודות האשוריות. הצגתי כאן גרסה פשוטה של האירועים, בלי להיכנס לפרטים ולמורכבויות ההיסטוריות.
21. על פי הסיפורים במקרא, נראה שרצח סנחריב אירע סמוך לכישלונו בירושלים (מל"ב יט, לו-לז). אולם הראיות ההיסטוריות מרמזות שהרצח אירע כעבור כמה שנים. שלטונו של סנחריב סבל כנראה ממתחים משפחתיים: שמו באכדית רומז לאחים מתים, ומשתמע מכך שהוא עלה על כיסאו, וקיבל את שמו, אחר מותם של אחיו (כוגן ותדמור, מלכים ב, עמ' 228).
22. על פי הערך "מנסרת סנחריב" בוויקיפדיה.
23. לדירו של ישעיהו, זה היה מאורע מכונן. ראו למשל ישעיהו י, כד - יב, ו; לא, ד-ט. ראוי לציון מיוחד תיאור הגנת ה' על ירושלים, בפי ישעיהו, בדימוי "כציפורים עפות" (לא, ה): הוא מתנגח בהתרברבותו של סנחריב, במנסרה, שסגר את חזקיהו בירושלים "כציפור בכלוב".
24. ראו בפירוט המיוחס לרשב"ם בשני פרקים אלו. אבן עזרא העלה אפשרות זו בפירושו לתהילים מו, א, אך דחה אותה. גם כמה חוקרים מודרניים אימצו

אֱלֹהִים לָנוּ מַחְסֵה וְעֹז, עֲזָרָה בְּצָרוֹת נִמְצָא מֵאֹד... נִהַר פְּלָגָיו יִשְׁמָחוּ עִיר אֱלֹהִים, קֹדֶשׁ מִשְׁכְּנֵי עַלְיוֹן. אֱלֹהִים בְּקִרְבָּה בְּל תִּמּוּט, יַעֲזֹרֶה אֱלֹהִים לְפָנוֹת בְּקָר (תהילים מו, ב, ה-ו).

גָּדוֹל ה' וּמְהֻלָּל מְאֹד בְּעִיר אֱלֹהֵינוּ הֵר קִדְשׁוֹ... אֱלֹהִים בְּאַרְמְנוֹתֶיהָ נִוְדַע לְמִשְׁגָּב. כִּי הִנֵּה הַמַּלְכִים נוֹעְדוּ, עָבְרוּ יַחְדָּו. הִמָּה רָאוּ בֶן תַּמְהוֹ נִבְהִלוּ נִחְפְּזוּ... "כִּפְאֶשֶׁר שְׁמַעְנוּ בֶן רְאִינוּ בְּעִיר ה' צְבָאוֹת בְּעִיר אֱלֹהֵינוּ; אֱלֹהִים יְכוֹנְנֶה עַד עוֹלָם סִלָּה!" (תהילים מח, ב, ד-ו, ט).

ירושלים, מהללים מזמורים אלה, היא משגב שלא יימוט, מעוז ומחסה לתושביה. מלכים זרים המגיעים אליה מוצאים עצמם מכריזים על אמונתם בה' ובנצחיות עירו.²⁵ אף כי אין בידינו להצביע בוודאות על המאורע שעורר את חיבור המזמורים הללו, ישועתה הניסית מידי סנחריב הולמת היטב את נימתם ואת תוכנם.

חז"ל ציינו לגנאי את חזקיהו על שלא אמר שיר הודיה בעקבות הנס. הגמרא אף טוענת שזה היה הטעם לכך שחזקיהו לא נעשה מלך המשיח אף שתפקיד זה נועד לו.²⁶ האם חזקיהו מצטרף לשורה ארוכה וידועה של מלכים שחטאו בגאווה, והיה בעל נס שלא הכיר בעושה ניסו? זה הסבר אפשרי, אבל אני מבקשת לטעון שהייתה לחזקיהו סיבה טובה שלא לשיר שיר תודה.

אף כי ירושלים נשארה ללא פגע, ממלכת יהודה ספגה הרס כביר, ונותר ממנה רק שבריר מגודלה ומעוצמתה שלפני מסע סנחריב. תיאור נוקב של מצב זה משמיע ישעיהו:²⁷

השערה זו. ראו למשל בריגס, תהילים, עמ' 402; כהן, תהילים, עמ' 150. מלבי"ם משער שזה הרקע ההיסטורי למזמור עו. ועדיין, כל ניסיון להצביע על הקשר היסטורי מדויק למזמורים הללו הוא בגדר ספקולציה.

25. ראו דה"ב לב, כג.

26. ראו סנהדרין צד ע"א.

27. ראו רד"ק על ישעיהו א, ח ומלבי"ם שם, ז-ח. שימו לב גם לתיאור המטפורי

אַרְצְכֶם שְׁמָמָה, עָרִיכֶם שְׂרָפוֹת אֵשׁ, אֲדַמְתֶּכֶם לְנִגְדְכֶם זָרִים אֲכָלִים
אֹתָהּ וּשְׁמָמָה כְּמִהְפַּכַת זָרִים. וְנֹתְרָה בֵּת צִיּוֹן כְּסֶכֶה בְּכַרְם,
כְּמִלוּנָה בְּמִקְשָׁה, כְּעֵיר נְצוּרָה. לֹאִי ה' צָבָאוֹת הֹוֹתִיר לָנוּ שְׂרִיד
כְּמַעֲט, כְּסֶדֶם הָיִינוּ, לְעַמְרָה דְּמִינוּ (ישעיהו א, ז-ט).

לא ניצחון לאומי לפנינו, אלא אסון לאומי. דומה כי ראוי יותר לחזקיהו להתאבל על המוות, הגלות וההרס של רוב ממלכתו מלשאת שירי הודיה על הצלת ירושלים.

הייתה לחזקיהו סיבה נוספת לנקוט זהירות. ההצלה האלוהית של עיר הקודש עלולה להביא את הציבור לטעות חמורה. הם עלולים להסיק שהקב"ה מגן ללא תנאי על העיר שמקדשו נמצא בה. ירושלים, יאמרו, היא הרי מקום משכנו של ה' ("אֱלֹהִים יְכוֹנְנָה עַד עוֹלָם"). נראה, שה' צריך שהיא תישאר בנויה לא פחות מכפי שצריכים זאת תושביה בני האדם!

הדים להנחה זו מצטלצלים בכמה הקשרים במקרא, למשל באחת מנבואות מיכה. בשולי נבואת זעם שהוא משמיע נגד המנהיגות בירושלים, הוא מצטט מדבריהם המביעים ביטחון שווא בחסינותה האלוהית של העיר:

רְאִשֶׁיהָ בְּשָׁחַד יִשְׁפֹּטוּ וְכִהְיֶיהָ בְּמַחִיר יוֹרוּ וְנִבְיֵיהָ בְּכֶסֶף יִקְסְמוּ -
וְעַל ה' יִשְׁעֵנוּ לְאֹמֵר: "הֲלוֹא ה' בְּקִרְבָּנוּ, לֹא תָבוֹא עָלֵינוּ רָעָה!"
(מיכה ג, יא).

מיכה זועם על פשעיהם של המנהיגים הפוליטיים והדתיים בירושלים. בייחוד מטריד אותו עיוורונם להשלכות האפשריות של סיאובם. ההנחה הכוזבת בדבר החסינות שקדושתה של ירושלים מקנה לה

של אשור בפי ישעיהו בפרק ח (ח-ז) כנהר שוטף המציף את יהודה אך אינו מטביע אותה לגמרי אלא מגיע עד צווארה.

תתגלה כבעלת תוצאות איומות. אמונה שגויה זו היא המעוררת את מיכה להינבא על חורבן ירושלים והר הבית. התנגשות רעיונות דומה בין שוכניה הבוטחים של ירושלים לבין נביא זועם נמצא אצל ירמיהו:

כֹּה אָמַר ה' צְבָאוֹת אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל: "הֵיטִיבוּ דְרֹכֵיכֶם וּמַעַלְלֵיכֶם וְאִשְׁכַּנְהָ אֶתְכֶם בְּמָקוֹם הַזֶּה. אֵל תִּבְטְחוּ לָכֶם אֶל דְּבַרֵי הַשֶּׁקֶר לֵאמֹר 'הֵיכַל ה' הֵיכַל ה' הִמָּה". כִּי אִם הֵיטִיב תִּיטִיבוּ אֶת דְּרֹכֵיכֶם וְאֶת מַעַלְלֵיכֶם... וְשִׁפְנֹתִי אֶתְכֶם בְּמָקוֹם הַזֶּה, בְּאַרְץ אֲשֶׁר נָתַתִּי לְאַבוֹתֵיכֶם לְמֶן עוֹלָם וְעַד עוֹלָם. הִנֵּה אַתֶּם בֹּטְחִים לָכֶם עַל דְּבַרֵי הַשֶּׁקֶר לְבַלְתִּי הוֹעִיל... וְעַתָּה יַעַן עֲשׂוֹתְכֶם אֶת כָּל הַמַּעֲשִׂים הָאֵלֶּה, נְאֻם ה', וְאִדְבַר אֲלֵיכֶם הַשֶּׁפֶס וְדַבַּר וְלֹא שָׁמַעְתֶּם וְאֶקְרָא אֶתְכֶם וְלֹא עֲנִיתֶם, וְעֲשִׂיתִי לְבַיִת אֲשֶׁר נִקְרָא שְׁמִי עָלָיו אֲשֶׁר אַתֶּם בֹּטְחִים בּוֹ... כֹּאֲשֶׁר עָשִׂיתִי לְשָׁלוֹ. וְהִשְׁלַכְתִּי אֶתְכֶם מֵעַל פְּנֵי כְּאֲשֶׁר הִשְׁלַכְתִּי אֶת כָּל אֲחֵיכֶם אֶת כָּל זֶרַע אֲפָרַיִם" (ירמיהו ז, ג-טו).

תושבי ירושלים החשיבו את חורבנה לדבר שלא יעלה על דעתו של אדם מאמין. כאשר התנבא ירמיהו על חורבנם הקרב של ירושלים והמקדש, הוא נעצר בידי הממסד הדתי (נביאים וכוהנים) והעם ונידון למוות (ירמיהו כו, ו-יא)! מקטרגיו של ירמיהו טענו שנבואותיו הן דיבה וכזב, אך הדברים שניבא קמו והיו. עם ישראל, שנאלץ לבחון מחדש את הנחות היסוד שלו, היה גם מושא לתדהמתם של נוכרים, אשר כמוהו האמינו שמעמדה המקודש של ירושלים מקנה לה חסות.²⁸ הצלתה של ירושלים מצבא אשור היא רקע היסטורי חשוב לספר איכה. מהלך עניינים שהחל כהתערבות מעוררת השתאות מצד הקב"ה נטה לכיוון הרה אסון, והותיר אומה מבובלת להתמודד עם קריסתה הבלתי צפויה של ירושלים.

28. ראו תהילים מח, ה-ט, והדהודו באיכה ב, טו. ראו גם איכה ד, יב.

מות יאשיהו

שלטון אשורבניפל (669-627 לפני הספירה), אחרון המלכים החזקים של האימפריה האשורית בגדולתה, עומד בסימן שיא עוצמתה של האימפריה - וגם תחילת נפילתה. מכת המחץ ניתנה על האימפריה עם כיבוש בירתה נינווה בידי בבל, בשנת 612. עוד קודם לכן נחלשה האימפריה בשל מרידות, שינויים במערכי בריתות ואובדן חבלים משלמי מס, והחל להיווצר ואקום מדיני. את הוואקום הזה ניסו למלא כמה ממלכות, ובכל הייתה הבולטת בהן.

יאשיהו כיהן כמלך יהודה בתקופת הידרדרותה של אשור והתמוטטותה (640-609 לפני הספירה). הוואקום המדיני שיחק לידיו, ואפשר לו להרחיב את שלטונו אל האזור שהיה בעבר ממלכת ישראל. התייעוד במקרא על מלכותו של יאשיהו מתמקד דווקא ברפורמת הדתיות שלו,²⁹ ורומז בכך שהצלחתו המדינית היא פרי נאמנותו הדתית. השגשוג הכפול בימי מלכותו של יאשיהו, בתחום המדיני ובתחום הדתי, עשה תקופה זו לעידן של אופטימיות יוצאת דופן. כדי להבין את משמעות סיפורו של יאשיהו נבחן את הצלחתו המסחררת - ואת מותו המזעזע.

יאשיהו עלה לכס המלכות בהיותו ילד בן שמונה, אחרי רצח אביו אמון שמלך שנתיים בלבד. יש להניח שיועציו של יאשיהו משלו אז בממלכה, ושהם דבקו בדרכיהם הקלוקלות של אבותיו של יאשיהו, ובפרט של סבו, המלך מנשה. מנשה מלך תקופה ארוכה במיוחד, חמישים וחמש שנה, תקופה של שחיתות והשחתה, עבודה זרה ושפיכות דמים.³⁰

29. ראו מל"ב כא ודה"ב לד.

30. בכמה מקומות (כגון מל"ב כג, כו; ירמיהו טו, ד) קובע המקרא שה' חרץ את דינה של יהודה לחורבן בגלל מעשיו של מנשה. מדיניות עבודת האלילים של מנשה ארכה שישים ותשע שנה (חמישים וחמש שנות מלכותו של מנשה עצמו, השנתיים של אמון, ותריסר שנות שלטונו הראשונות של יאשיהו הצעיר) - ויש בכך כדי להסביר את משך עונש הגלות שנקבע לאומה, שבעים שנה (ירמיהו כה, יא-יב; זכריה א, יב; דה"ב לו, כא).

בשנה השמינית למלכות יאשיהו, בהיותו בן שש־עשרה, הוא החל לדרוש אחר "אלוהי דוד אביו" (דה"ב לד, ג). כעבור ארבע שנים הוא החל ברפורמה הדתית שלו, וטיהר את יהודה וירושלים מן המזבחות, הבמות והפסלים. אך מסעו הנמרץ לא נגמר בזה. המלך הצעיר הרחיב אותו אל מחוץ לתחומיה של יהודה, באזור שנמצאה בו בעבר ממלכת ישראל. בתעוזתו התקדם צפונה, אל ערי אפרים ומנשה ונפתלי, שבר מזבחות וניתץ פסילים, כיתת מתקני קטורת וחיסל את כל צורות העבודה הזרה (שם, ו-ז).

איך הצליח יאשיהו להרחיב את מוטת סמכותו על פני ממלכת ישראל לשעבר, אזור שאשור כבשה כמעט מאה שנה קודם לכן? הפלישה התאפשרה רק הודות להתערערות ההגמוניה האשורית. קרוב לוודאי שיאשיהו יצא צפונה אחרי מותו של אשורבניפל (כאמור, בסביבות 627 לפני הספירה, שנת מלכותו השלוש־עשרה של יאשיהו) ושקיעתה המהירה של האימפריה שאירעה מייד לאחר מכן. כך היה יאשיהו למלך הראשון מאז רחבעם בן שלמה ששלט על שטחי הממלכה המאוחדת.³¹

יאשיהו המשיך במימוש תוכניותיו ושאפותיו הדתיות. בשנה השמונה־עשרה למלכותו, והוא בן עשרים ושש, אסף כסף לשיפוץ המקדש. במהלך השיפוצים מצא הכוהן הגדול ספר תורה (מל"ב כב, ח). מסיבות שאינן מבוארות בכתוב, הגילוי עורר תגובה נרגשת אצל המלך הצעיר. הוא קרע את בגדיו ושלח שליחים לחולדה הנביאה, לשמוע ממנה את דבר ה'.³² חולדה אישרה את חששותיו

31. לעיל ציינתי שהעם ביהודה צריך היה להתמודד עם העובדה שבטי ישראל הגולים לא חזרו ותפסו את אדמתם. שליטתו של יאשיהו בשטחים אלה אפשרה תפנית חיובית בסיפורה של הגלות הזאת. הגלות אפשרה לבית דוד להשתלט שוב על כל שטחיה של ישראל, ולאחרם בשלטון אחד. הנביא הושע מכיר בנבואתו ביתרון בודד זה של הגלות הנוראה של שבטי ישראל (הושע ב, ב; ג, ה).

32. מפרשי המקרא מציעים מגוון הסברים לתגובתו המבוהלת של המלך. יש הסבורים שמן התגלית עולה כי אחד המלכים החוטאים שקדמו ליאשיהו הזניח את ספר התורה ואולי אף השחית אותו (למשל רד"ק למל"ב כב, ח). הקריאה בתורה, לראשונה זה זמן רב, הזכירה ליאשיהו ולאנשיו כמה חמורים בעיני התורה

של המלך והשמיעה נבואה על חורבן יהודה (שם, טז-יז). אך יאשיהו לא התייאש, וגם לא הפסיק את מפעל התיקונים הדתיים שלו. הוא הקהיל את בני יהודה וירושלים במקדש, ושם אשרר את הברית בין העם לבין ה' (מל"ב כג, א-ג). מעתה אף החרף את צעדי הרפורמה שלו, והסתער במשנה נחישות על מלאכת העברתם של הגילולים מן הארץ (שם, ד-כ). לבסוף שב יאשיהו והקהיל את העם, הפעם לרגל חג הפסח - אירוע המוני שנועד לחרות בלב העם את מחויבותו הדתית (שם, כא-כה; דה"ב לה, א-יח).

יאשיהו היה מן הצדיקים ביותר במלכי יהודה וישראל.³³ התיקונים הנועזים שלו ומרצו הבלתי נדלה חוללו מהפכה דתית. בסיפורי המקרא, הצלחה דתית נוטה לצרף אליה הצלחות בתחומים אחרים, ללמדנו שה' גומל טוב לצדיקים. ואכן, בתחילה נלוו לרפורמות של יאשיהו הצלחות מדיניות חסרות תקדים.

בהרחיבו את ממלכתו אל תחומי ממלכת ישראל לשעבר, איחד יאשיהו את הממלכות האחיות והכפיף את שרידי שבטי הצפון שעוד ישבו בתחומי ישראל לשלטון יהודה.³⁴ הגולים החלו לטפס חזרה ארצה, ודומה היה שהעונש שהשית ה' על ממלכת שומרון מתחיל לפוג.³⁵ אולי אף החלו אנשים להגיע למסקנה שיאשיהו הוא אותו חוטר לגזע ישי שתיאר ישעיהו (ישעיהו יא, א-י), שבחוכמתו ובצדקתו יצליח לקבץ את

המעשים שעוד נעשים בממלכה. לחלופין, יש המסבירים כי ספר התורה היה מגולל בפרשת התוכחה (דברים פרק כח), המונה את העונשים האימים שיבואו על חטאות כגון אלו שנעשו ביהודה באותו זמן (ראו יומא נב ע"ב ומצודת דוד למל"ב כב, ח). הפסוק שהבעית במיוחד את המלך ופקידיו היה זה האומר שה' יגלה מן הארץ את המלך עם עמו ("וְיִלְךְ ה' אֶתְךָ וְאֶת מְלִפְךָ אֲשֶׁר תִּקֵּים עָלֶיךָ אֶל גּוֹי אֲשֶׁר לֹא יִדְעֶתָ", דברים כח, לו).

33. ראו דברי השבח המופלגים המורעפים עליו במל"ב כג, כה.
34. על כך שבימי יאשיהו עוד התגוררו בחלקיה הצפוניים של ארץ ישראל כמה מבני עשרת השבטים, "שארית ישראל", מלמד הכתוב בדה"ב לד, ה-ו, ט. לא ברור אם הם ישבו שם ברציפות מאז הגלות (ראו רש"י ומצודת דוד על דה"ב לד, ו) או שמא גלו אך חזרו ארצה לנוכח היחלשותה של האימפריה שהגלתה אותם.
35. הדבר עולה מירמיהו ג, יא-יב (ראו גם מגילה יד ע"ב).

הגלויות (שם, יא-יב, טז), לשים קץ ליריבות בין ממלכות יהודה וישראל (שם, יג), ולקומם את מלכות בית דוד על האומה כולה. כל תקוותיו של עם ישראל, כל עתידו, היו טמונים בהצלחתו של המלך הצדיק הזה. ברושם הכביר שעשו הצלחותיו של יאשיהו התחרה רק דבר אחד: האכזבה האיזמה בעקבות מותו. בשנה השלושים ואחת למלכותו הוא יצא לקרב עם פרעה נכו, שעבר בארץ בדרכו צפונה, אל עבר כרכמיש שעל הפרת, לעזור לאשורים החלשים במערכה הקשה נגד המעצמה הבבלית העולה. נכו ניסה למנוע מלחמה עם יאשיהו, וטען שאין לו כוונות עוינות כלפיו (דה"ב לה, כא); כל רצונו הוא לעבור בעמק יזרעאל. יאשיהו סירב, אולי מפני שחשש שאחיזתו בצפון הארץ עדיין רעועה.³⁶ נראה גם שהניח שה' תומך בו ויוביל אותו לניצחון על המלך המצרי (תענית כב ע"ב). אך למרות צדקתו, יאשיהו נפל בקרב. בן שלושים ותשע היה.

קשה להפריז באומדן השפעתו של מות יאשיהו על העם. מדרש שמות של חז"ל מתמצת זאת כך:

ולמה נקרא שמו יאשיהו? שכיון שמת נתיאשו ישראל מן המלכות וידעו הכשרים שהבית בטל (בתי מדרשות ב מדרש חסרות ויתרות [בראשית] ד"ה יאשיהו נקרא שמו).

דרכם של מדרשי שמות לחפש בשמו של אדם את מהותו, את עיקר תרומתו והישגיו. והנה כאן, לתדהמתנו, מזהה המדרש את עיקר מורשתו של יאשיהו דווקא בייאוש הנורא שגרם מותו. תגובות למותו-ללא-עת של יאשיהו מהדהדות במקומות רבים במקרא, ואפשר למצוא בהן ביטוי למורסת הרגשות הקשים שתפחה בעם: יגון וייאוש, כעס ומבוכה. תחילה התקיים אבל ציבורי (דה"ב לה, כה). ירמיהו הכיר בקושי להתאושש ממות יאשיהו אך הציע לבנו

36. ראו רד"ק, מל"ב כג, כט.

להימנע מאבלות מופרזת (ירמיהו כב, י). על פי כמה מדרשים,³⁷ הדים לאבל ההוא נשמעים גם במגילת איכה:

רוח אֲפִינוּ, מְשִׁיחַ ה', נִלְכַּד בְּשַׁחֲתוֹתֵם. אֲשֶׁר אֶמְרָנוּ, "בְּצִלּוֹ נַחֲיָה בְּגוֹיִם" (איכה ד, כ).

המבוכה אולי גברה אפילו על היגון, שכן בעיית התאודיצייה, צידוק הדין - הצורך להבין איך טובו של ה' מתקיים בעולם לצד הרע - האפילה על חוויית האבל על יאשיהו. בתקופה שלאחר מות המלך, כמה מן הנביאים ביטאו את קוצר ידם להבין את דרכי ה' עם הצדיקים והרשעים. ירמיהו שואל למה דרך רשעים צלחה (ירמיהו יב, א-ג). חבקוק תוהה מדוע גוברים רשעים על צדיקים (חבקוק א, ד, יג).³⁸ על פי כמה ממפרשי המקרא, נבואות אחדות בפרקי הנחמה בספר ישעיהו מתייחסות אף הן למאורע הבלתי מובן ההוא.³⁹ רש"י ורד"ק מפרשים שניהם בהקשר זה את הפסוק הבא:

הַצְדִּיק אָבֵד, וְאֵין אִישׁ שֶׁם עַל לֵב, וְאֲנֹשִׁי חָסֵד נֶאֱסָפִים בְּאֵין מִבֵּין. כִּי מִפְּנֵי הָרָעָה נֶאֱסַף הַצְדִּיק (ישעיהו נז, א).⁴⁰

אברבנאל אף סבור שעבד ה' המתייסר על לא עוול בכפו, המתואר בפרקים נב-נג בישעיהו (נב, יג - נג, יב), עשוי להיות יאשיהו:

37. ראו למשל תרגום איכה ד, כא; תענית כב ע"ב.
38. איננו יכולים לדעת מתי בדיוק נשאו ירמיהו וחבקוק את נבואותיהם הללו. שניהם היו נביאים פעילים בעת מות יאשיהו (חבקוק התנבא על הגעת הכשדים, שהתרחשה חמש שנים בלבד אחרי מות יאשיהו), ונבואותיהם המשתוממות על דרכי ה' מושפעות אולי ממות יאשיהו.
39. פרקים אלו בספר ישעיהו עוסקים בתקופת שיבת ציון ואף מתייחסים מדי פעם לאירועים הקשורים לחורבן ירושלים (ראו למשל ישעיהו סד, ט-י), ולכן סביר שפרקים אלו מתמודדים גם עם מותו של יאשיהו.
40. רש"י ורד"ק רואים את הפסוק כמסביר את מותו המוקדם של יאשיהו: מותו חסך ממנו את חוויית חורבן ירושלים - כפי שניבאה לו חולדה (מל"ב כב, כ). לחלופין, הפסוק אולי רק מבטא תהיות לא פתורות על מותו של הצדיק יאשיהו.

וַיִּתֵּן אֶת רְשָׁעִים קִבְרוֹ וְאֶת עֲשִׂיר בְּמִתָּיו - עַל לֹא חָמַס עָשָׂה וְלֹא מִרְמָה בְּפִיו (ישעיהו נג, ט).

אף לא אחד מהמקורות האלה נוקב בשמו של יאשיהו, אך בהצטברם יחדיו עולה רושם ברור שהנביאים נבוכו אז מאוד לנוכח דרכי ה' בעקבות מותו החטוף של צדיק - שמסתבר שהוא יאשיהו. ועם זאת, לצד המבוכה עולה תגובה אחרת, אילמת, שיש בה משום סכר לנהר היגון השוטף. הדים קלושים שלה טמונים במעבה נבואות ירמיהו, התוהה שוב ושוב אם אומנם תשובת העם אל ה' בימי יאשיהו הייתה כנה.⁴¹ אם העם רימה את יאשיהו, אולי הוא לא היה ראוי למנהיג צדיק כמוהו; מותו הוא אפוא עונש מוצדק לעם.⁴² ביטוי לאמונה בצדקת הדין האלוהי מופיע בפרק האחרון בספר צפניה. צפניה התנבא בימי יאשיהו. הוא מתאר את חטאי ירושלים ומנהיגיה, ואז מכריז:

ה' צָדִיק בְּקִרְבָּהּ, לֹא יַעֲשֶׂה עוֹלָה. בִּבְקָר בִּבְקָר מִשְׁפָּטוֹ יִתֵּן לְאוֹהֵי, לֹא נַעֲדָה. וְלֹא יוֹדַע עוֹל בִּשְׂת (צפניה ג, ה).

הכרזה זו בדבר אמונה שלמה בצדקת הדין האלוהי מגלמת אולי אופן התייחסות נוסף למות יאשיהו.⁴³ מעניין שפסוק זה מהדהד במגילת איכה:

צָדִיק הוּא ה', כִּי פִיהוּ מְרִיתִי! (איכה א, יט).

41. ראו ירמיהו ג, ו-יח, ובפרט בפסוק י (ורש"י ורד"ק שם). ראו גם ירמיהו ד, ג והסברו של רד"ק שם, וירמיהו ח, ד-יב.

42. הדבר הולם את הבנתו של אברכנאל כי יאשיהו הוא "עבד ה'" הסובל בגלל חטאיהם של אחרים, כמתואר בישעיהו נג, ד-ט.

43. מילים דומות מקדים ירמיהו לתהייתו הגדולה על כי דרך רשעים צלחה: "צָדִיק אֲתָה, ה'" (ירמיהו יב, א).

חז"ל מייחסים מילים אלו ליאשיהו, בשוכבו גוסס מפצעי הירי בקרב.⁴⁴ לפי קריאה זו, אמונתו האיתנה של יאשיהו בצדק האלוהי עומדת בניגוד חריף לתהיות המבוכה של כמה מן הנביאים כפי שראינו. שתי גישות סותרות אלו להבנת מותו של יאשיהו – מבוכה חסרת אונים מול אמונה בוטחת – מייצגות את הדרכים השונות שבהן מתמודדים בני אדם עם האי־מובנות של עולמנו. לשתיהן ניתן ביטוי גם במגילת איכה. מצד אחד, הקינות מנסחות כעס נורא על ה', שנוצר מתוך התודעות לשרירותיות של המוות, לניצחונם של עושי העוול ולסבלם של הישרים והתמים. מנגד, המגילה מאפשרת גם לגישה אחרת להישמע מן הסערה, גישה הקובעת כי מעשי ה' צודקים תמיד, גם כאשר על פני השטח נראה אחרת. במקורות חז"ל והמפרשים המסורתיים רווחת התפיסה כי התקופה שמגילת איכה מתייחסת אליה מתחילה במות יאשיהו.⁴⁵ מבחינה מסוימת, מות יאשיהו הוא תחילת תהליך החורבן. בין מלכי בית דוד שאחרי יאשיהו לא היה מלך צדיק, ואחרי מותו סחרחרת האירועים יצאה במהירות מכלל שליטה. חשוב מכך, מות יאשיהו הוא תחילתו של משבר תאולוגי לאומי; נזרעו בו שאלות האמונה הסבוכות שעלו במלוא תוקפן בעקבות החורבן.

סיומו של מהלך היסטורי

עשרים ושתיים שנה בלבד אחרי מות יאשיהו שמה בבל את ירושלים במצור. המצור על ירושלים ארך שנה וחצי. תושביה חוו רעב נורא, עד שהחומה הובקעה והבבלים כבשו את העיר ואותם. החיילים לקחו בשבי את המלך צדקיהו, שחטו את בניו, עיוורו את עיניו ולקחו אותו לבלל כשהוא כבול בשלשלאות (מל"ב כה, ה-ז). הבבלים הרסו את

44. איכה רבה א, נג; תענית כב ע"ב.

45. איכה רבה ד, א; רש"י לאיכה ד, א. כפי שהראיתי, כמה מקורות קושרים למות יאשיהו פסוקים מסוימים במגילה, בפרט בפרק ד (אבל ראו גם א, יח).

העיר ואת המקדש והגלו מן הארץ כמעט את כל תושבי ירושלים ששרדו מן המצור.

דומה היה שההיסטוריה המקראית נגמרה בנקודה זו. שנפילת ירושלים היא סופו של סיפור שמתחיל בבראשית ונגמר בסוף ספר מלכים. הבטחותיו של ה' לאבות היו כעפר הארץ;⁴⁶ ה' הביא את צאצאיהם לארץ המובטחת, אך הנה עתה הוא מגרשם ממנה. הגלות החלישה את העם בהתמדה, והותירה את האומה נטולת תשתית כלכלית וגאווה לאומית גם יחד.⁴⁷ נפלה סוכת בית דוד, בירת הארץ חרבה, מקדש ה' חולל. הדרכים המוכרות לביטוי דתי נעלמו; הכוהנים לא שימשו עוד בקודש, וקורבנות ומנחות לא הועלו. העם איבד את עצמאותו המדינית. באין לו מלוכה ומנהיגות, גולה מארצו, מתקשה להתרגל לנסיבות החדשות, הוא דמה לאותו דג שהוצא מהמים והוא מפרסס אנה ואנה.

נחתום סקירה זו בתזכורת חוזרת: איכה איננה תיעוד היסטורי. המגילה מעלה את הקשיים הרגשיים והאמוניים שהעם חווה. היא יצירת אומנות ספרותית, דיוקן חי עד להכאיב של נפתולי אדם עם ה'.

46. חז"ל דנו בשאלה מתי סגולתם של האבות חדלה לפעול למען עם ישראל. רובם הסכימו שזה קרה עם גלות ממלכת ישראל, כנראה בעקבות מל"ב יג, כג. ראו שבת נה ע"א; ויקרא רבה לו, ו.

47. עוד לפני מאורעות 586 לפני הספירה, ככל צרה על ירושלים בשנת 597, בימי יהויכין. המצור נגמר כשהבבלים הדיחו את יהויכין והגלו אותו מן הארץ עם שאר בני משפחת המלוכה, ואיתם האליטה המקומית ("הַחֵרֶשׁ וְהַמִּסְגָּר"): אומנים, שוערים, לוחמים, בעלי מלאכה נחוצים ושאר נכבדים (מל"ב כד, י-טז).